

בן־ענני שרפשטיין: גימוגונו של ויטגנשטיין

לפחות אחד מאֲחיו של ויטגנשטיין איבד את עצמו לדעת. ויטגנשטיין עצמו, לדבריו, היתה לו ילדות אומללה ותקופת־נעורים מסכנה ביותר. לעתים קרובות קם בו חשק להתאבד. בהיותו בקמברג' היה מבקר אצל ברטראנד ראסל ומודיע שבצאתו מחדרו של ראסל ישלח יד בנפשו. לפני חברו, דוד פינסנט, התוודה כי משך שנים אחדות חשב כמעט בכל יום על התאבדות, אלא שלימוד הפילוסופיה של ראסל הציל אותו. לידיד אחר כתב פעם, "אני נמצא במצב־נפש שהוא נורא בשבילי. הוא כבר עבר עלי כמה פעמים קודם: זה המצב בו אינך מסוגל להתגבר על עובדה מסוימת... אני יודע שהריגת עצמך היא תמיד מעשה מזוהם לעשותו. ודאי שאין אדם יכול לרצות באֲבדו שלו, וכל מי שחזה בדמיונו מה קשור בפועל במעשה של התאבדות יודע כי התאבדות היא תמיד הסתערות על ביצוריך שלך. אבל אין דבר גרוע מזה שתהיה כפוי להפגיע את עצמך.

"מובן, כל זה מסתכם בעובדה שאין לי אמונה!"

חוסר־האמונה של ויטגנשטיין חל גם עליו עצמו גם על עבודתו. "אולי", כתב אל ראסל, "אתה חושב שבזו־זמן הוא זה בשבילי לחשוב על עצמי; אבל איך אוכל להיות לוגיקן אם עדיין אינני איש! לפני כל דבר אחר אני חייב להיעשות טהור". דומה, אין לוגיקה בלי גברות ובלי טוהר. ביומניו עודד את עצמו להינתק מן העולם, שעליו לא היתה לו שליטה, ולחיות לא בזמן כי אם בהווה, וכך להשתחרר מן הפחד, אפילו מפחד המוות.

אבל ההתפלספות לא הועילה די־הצורך. לעתים קרובות התלונן שניטלה ממנו היכולת לחשיבה פילוסופית. במבוא לחקירות פילוסופיות, חיבור שרבים רואים בו את יצירת־המופת שלו, הוא אומר שאין זה ספר טוב. אין כל יסוד להטיל ספק בכנותה של שפיטה זו. הרצאותיו, כך הרגיש, רעות היו. הן התישו את כוחותיו ועוררו בו מיאוס. "נפשו סלדה ממה שאמר ומעצמו", ומיד ניסה להשתחרר מן המחשבות הפילוסופיות שעינו אותו על־ידי השתקעות בסרט קולנוע. גם כמורה לא היה מרוצה מעצמו. בתחילת כל שנה היה מזהיר את תלמידיו שימצאו כי הרצאותיו אינן משביעות־רצון. בטרם יתפטר מן הקתידרה שלו כבר סבור היה כי תורתו לא תניח אחריו שום דבר חוץ מו־ירגון חדש.

הוגי־הדעות שאותם העריך ויטגנשטיין היו, כמו־בן, אלה שמזגם הלם את מזגו. שפינוזה, קאנט ויום נתנו לו משהו. את אפלטון קרא בעונג. אבל הוא חש קירבה אל אוגוסטינוס הקדוש, קירקגור, דוסטויבסקי וטולסטוי. הוא העריך את אוטו ויינינגר, וזמן־מה הציג עצמו כתלמיד של פרויד. הוא העריך גם את היידגר ואת התקפותיו על גבולות הלשון. סבור היה כי כמו שההתאבדות היא הסתערותו של אדם על ביצוריו שלו, כך האַתיקה או המיטאפיזיקה היא הסתערות על ביצוריה של הלשון.

ויטגנשטיין הגה אהבה עזה למוזיקה. כמה משומעי לקחו מדומים היו כי גישתו

* רשימה זו, וכן הבאה אחריה, הן שתיים מתוך מספר תגובות שהגיעונו בעקבות מאמרו של נחמיה ירדן על משנתו של ויטגנשטיין, שנדפס ב"קשת" נא.

לבעיות פילוסופיות היא אסתטית בעיקרה, כפי שנשתקף הדבר בשימוש שלו בדימויים מוזרים, חזקים. הוא חזר בהדגשה מרובה על מימרתו של שופנהאואר, "המוזיקה היא עולם בפני עצמו". אכן שופנהאואר, שראה במוזיקה התגלות מיסטית, היה ההשפעה הפילוסופית הגדולה הראשונה בחייו של ויטגנשטיין. יומניו של ויטגנשטיין מן השנים 16—1914 מכילים כמה דפים של רעיונות שופנהאואריים, המוצאים להם הד, אם גם לא מלא, בפרקטאטום שלו. אינני בטוח שאי-פעם אמנם זנח את הרעיונות האלה, אף כי העדיף לראות בהם אמונה שאינה ניתנת לביטוי אף לא למסירה.

הפרקטאטום מתרכז במה שניתן להיאמר, אך הוא פוסח בחינת דברים שאינם ניתנים להיאמר על כל מה שנותן או יכול לשנות משמעות או ערך אמיתיים. ויטגנשטיין עושה מה שעשו כה הרבה הוגי-דעות דתיים לפניו—הוא מחלק את העולם למציאות "חיצונית" ריקה או רעה ולמציאות "פנימית" שאינה ניתנת לתיאור. העולם החלוק הזה היה דימוי מוגדל של דו-ערפיותו שלו הגדולה. "אף כי אינני יכול לתת רגשי חיבה", אמר, "יש לי צורך גדול בהם". החמימות האנושית הפשוטה היתה חשובה בעיניו הרבה יותר מפיקחות או למדנות. עם זאת גטה לחשדנות, וחושש היה שידידיו מחבבים אותו לא בזכות עצמו אלא בזכות הרעיונות הפילוסופיים שהם עשויים לקבל ממנו. הפילוסוף קארנאפ הסיק כי דו-ערפיות הפילוסופית שלו היא בבואה לניגוד פנימי בסיסי יותר. ידידו של ויטגנשטיין, מלקולם, אמר:

"תמיד היה זה מאמץ להיות במחיצתו. לא די שהעמידה שיחה אתו דרישות אינטלקטואליות גדולות מאד אלא שנתוספו על כך גם חומרתו, שפיתותו שאינן יודעות רחם, נטייתו לבקורת שנונה, ודכאונו. כל-אימת שביליתי שעות אחדות במחיצתו בחורף 1946—47 הייתי יוצא מלפניו תשוש ומרטר-עצבים. הרגשתי הטיפוסית היתה שימים אחדים לא אוכל עוד לראותו שוב".

ההתפלספות של ויטגנשטיין היתה נסיון לנצל את האינטלקט שלו, את רגשותיו ואת גופו כדי להתגבר על דו-הערכיות שלו. דומה היה כאילו צירי-לידה אוטוים אותו:

"כאשר התחיל לנסח את השקפתו על איזו בעיה פילוסופית ספציפית, חשנו לעתים קרובות במאבק הפנימי שהתחולל בו אותו רגע ממש, מאבק שבאמצעותו השתדל לחדור מחשיכה לאורה במיתח עז וכביר, שהיה ניכר בפניו עזי-ההבעה. כשלבסוף, פעמים לאחר מאמץ ממושך ומיגע, באה תשובתו, ניצבה האמירה שלו לפנינו כיצירת-אמנות שעתה-זה נבראה או כמו התגלות אלוהית".

ההוראה היתה מאמץ שאינו גופל הרבה מזה. ויטגנשטיין ישב על כיסאו כשנפתוליו נראים בעליל. הוא היה מחריש, דרוך ומרוכז, ידיו זעות, הבעת-פניו חמורה. שומעיו הנאמנים היו מוקסמים ונפתחים. לא די שהיו הנפתולים מרתקים, השתתפות של גופו ברוחו, אלא שגם יכול היה לנהוג קוצר-רוח מהירד עם אנשי-שיחו, כשם שיכול היה להיות אכזר, שזרר, שתלטן ומעליב.

הוראתו של ויטגנשטיין, לבד מן האינטנסיביות שלה גם היתה מביכה בתחילה. "דוגמות היו נערמות זו על גבי זו... הקושי הניכר בעיקוב אחרי ההרצאות נבע מן העובדה שקשה היה לראות לאן מוליכים כל הפרטים המוחשיים האלה, שלעתים קרובות היו חוזרים על עצמם עד לשיעמום—מה הקשר הפנימי בין הדוגמות ואיך כל זה מתקשר לפעיה שהורגלת להציג לעצמך במונחים מופשטים".

ריסוקו של העולם פשט ועבר לדרכו ולשיטתו של ויטגנשטיין. במבוא לחקירות פילוסופיות הוא כותב כי ניסה בלי הצלחה לאחד את הערותיו לכדי איזה שלמות. "מחשבות", הוא כותב, "עד-מהרה נעשו בעלות-מום אם ניסיתי לכפות עליהן איזה

כיוון אחד בניגוד לנטיית הטבעית—ודבר זה, כמובן, היה קשור בעצם טבעה של הקירה”.

ויטגנשטיין פשוט העלה על הכתב הערות מקושרות פחות או יותר ואחר-כך ניסה לצרפו לכלל תבנית אחת. בצירופים ובחילופים המרובים של רעיונות דומים הוא מעורר הרגשה של חזרה כפייתית בתגובה על בעיה פנימית שלא באה לידי ביטוי על שיטת הכתיבה שלו יכולים אנו לעמוד מתוך הקדמת העורכים לספרו הקרוי בפשטות, צטל (“פתק”):

”אנו מפרסמים כאן אוסף של קטעים שהכין ויטגנשטיין עצמו והניחו בארגו תיסק ברובם נגזרו מתוך כתיביד נרחבים שלו... לאחר שאותרו המקורות של רוב הקטעים המודפסים במכונת-כתיבה, הוכח בבירור מתוך השוואתם עם צורותיהם המקוריות, יחד עם כמה קווים פזיזים, כי ויטגנשטיין לא רק שמר על הקטעים האלה אלא גם עבד עליהם, שינה אותם וליטשם בניתוקם... לפיכך הגענו לכלל מסקנה שהארגו הזה הכיל הערות שנראו לו לוויטגנשטיין מועילות במיוחד ושהיה בכוונתו לשזור אותן במסכת עבודתו המוגמרת אם יופיעו מקומות בשבילן”.

עתה נטש ויטגנשטיין את הפשטותי הקודמות, הכלליות יותר, ותחת זאת התרכן בשימושים או באידיאות מסוימים. קודם-לכן חש בהפסק שבין הניתן-לביטוי למה שאיננו בר-ביטוי. עכשיו נראה היה כאילו הקושי הוא במגע בין אידיאות שהן מצרניות לכאורה. הוא הכחיש שיכול אדם כביכול לדבר אל עצמו על-ידי לשון פרטית. הוא התקשה לראות איך נוכל לתפוס את הרגשות הפנימיים של איש אחר: “אם צריך אדם לצייר לו בדמיונו את כאבו של איש אחר על-פי מתפונת כאבו שלו, אין זה דבר קל מדי לעשותו! שהרי עלי לצייר לי בדמיוני כאב שאינני חש על-פי מתכונת הכאב שאני חש”. בחיבורו על הוודאות, ששוקד היה על כתיבתו בשנה-והחצי האחרונות לימי חייו, נתפס לפיקפוקים הקלאסיים של ספקנים ומיסטיקנים התוהים איך יכול אדם בכלל להיות בטוח במשהו.

ויטגנשטיין המאוחר כל-כולו מעורר הרגשה של תהייה מופרדת שלא תדע שבעה, חשיבה רצוצה כגיגום. מעניין, בפרק-זמן מסוים אכן גיגום. “הוא סבל”, כתב ידידו, פאול אַנגלמן, “מליקוי קל בדיבור, שמכל-מקום נעלם כעבור זמן. הוא היה מתיגע במלים, בייחוד כשהיה משתדל מאד לנסח איזו הנחה. לעתים קרובות למדי יכולתי למצוא את המלים הנכונות על-ידי שהפעתי בעצמי את ההנחה שעליה חשב. יכולתי לעשות זאת מפני שבאמת היתה בי הבנה רגישה למה שביקש לומר. בהזדמנויות כאלו היה קורא לא פעם מתוך הרווחה, אם אינני מצליח להעלות הנחה, בא לו אנגלמן במלקחיים שלו ועוקר אותה מתוכי”.

לגיגומו של ויטגנשטיין, ששרידים ממנו נשתמרו בו תמיד, הקביל גיגום-אידיאות שלו, ובאות אנו מתכוון לחיפוש פראי, הססני, טעון חומר-נפץ. באביב 1913 עבר היפנוזה, בתקוה שבהיותו מהופנט ימצא תשובות. תמיד היה שרוי במיתח גדול תוך שהוא נפתל עם עצמו להגיע להבנה. אחד מתלמידיו, וולף מאיס, מאשר כי הוראתו של ויטגנשטיין היתה, במלים שבהן השתמשת, מעין גיגום אינטלקט-טואלי: “הואיל ולא השתמש ברשימות היו לו לעתים קרובות חסימות רוחניות, כאשר הרב בו מעיין המלים והרעיונות, ואז היו שתיקות מביכות... אכן נראה היה כאילו התקשה להוציא מתחת ידו הרצאה שתהיה בבחינת דבר דבור על אופניו”.

נראה לי כי ההוראה אצל ויטגנשטיין פתרה לו לרגע את בעייתו האנושית. בהעסיקו את תלמידיו בקשיים שלו העסיק אותם כדי שיעזרו לו להיחלץ מהם ובכך להגיע, לרגע קל, לקירבת-רגש. הוא לא האמין כי יוכל מישוה להבין את הפראקטאטום שלו פשוט על-ידי קריאתו, אבל הוא קיווה כי באחד הימים ימצא מישהו שיגיע

לאותן מחשבות וישמח למצוא אותן מובעות בדיוק בספרו של ויטגנשטיין. המבוא לחקירות פילוסופיות נותן ביטוי לתקוה דומה לזו. דומה כי ספריו היו חיפוש אחר האמת שהיה בד"בכד עם זאת גם מגע רוחני.

אם כן, בסופו של דבר הגיגום של ויטגנשטיין הוא דו־הערכיות העזה שלו. הוא מבטא את המיתח או את החילופים בין הצורך בבני־אדם לאיבה כלפיהם. הוא מבטא את המיתח או את החילופים בין אשם וספק, מצד אחד, לבין תמימות ואמון, מצד שני. הוא מבטא את המיתח או את החילופים בין היאוש והתקוה למצוא אידיאות שיש בהם כוח גואל כלשהו, או לפחות במידה שתוכל להספיק להסתערות על גבולותיו של הניתן לידיעה.

על הכל, הגימגום הוא, המאמץ של ויטגנשטיין להישאר בחיים, לשמור על גץ לוחט בין הקטבים המנוגדים של ישותו. הוא אמר פעם כי "אין לו זכות לחיות בעולם". מתוך הרגשה זו ניסה תחילה לחלק ולבטל את העולם החשוב וכמו להוסיף להתקיים באותו עולם־שריד שרק בו לבדו נשמרה לו זכות־קיום. אחר־כך ניסה ליצור רשת שלובה של משחקים או יחסים לשוניים שליכודם מורכב אך כמעט בלתי־מובן. הוא החל להשתמש במושג של "דמיון משפחתי", שנתפרש לו כסימנה של קבוצה בה כל שני חברים יש להם לפחות קו אחד משותף, אלא שבה אפשר לא יהיה שום קו המשותף לכל חבריה. אם מכוון היה, כפי שאפשר להניח, למשפחות־אנוש כאשר השתמש במונח הזה לראשונה, אפשר שמצא חן בעיניו הואיל והלם את משפחתו הקשה שלו. עולמו המגומגם של רחום־אכזר, קרוב־רחוק, אמיתי־כוזב ואחד־רבים היה תשובתו למוות, שבו איים על עצמו לעתים כה קרובות. הרבה פילוסופים מעידים עכשיו כי הבחנתיו ואורח ההתפלספות שלו העניקו להם משהו מן החיוניות של תשובתו.

24 באוקטובר 1971

משה קרוי: הבעיה הפסיכופיזית בכתיבתו של ויטגנשטיין הנואחר

ברובם המכריע של כתביו מ"תקופתו השנייה", עסק ויטגנשטיין בבעיות פמיוטיות, בעיות בתיאוריה של הלשון. לבעיות פילוסופיות קלאסיות, מסוגה של הבעיה הפסיכופיזית (בעיית הזיקה בין גוף לגפש, ובעיית מעמדה וטיבה של הנפש), לא נזקק במפורש. ולא עוד אלא שניתן לצפות ממנו שיטען כי הבעיה המוזכרת היא "בעיה מדומה", שמקורה ב"שימוש־לרעה בשפה".

עם זאת, בכוונתי להציע במסגרת מאמר זה את ההשערות הבאות:

1. ויטגנשטיין נקט עמדה מובלעת לגבי בעיית מעמדה וטיבה של הנפש, זיקתה לגוף ולהתנהגות החיצונית. עמדה זו היתה חלק מ"תמונת־העולם" שלו. אמור מכאן: רק ביחס לעמדה זו אפשר לתת פשר לכתיבתו.
2. עמדתו של ויטגנשטיין בבעיה הנדונה היתה מאטראליסטית תמימה. הוא דחה את קיומם של תהליכים נפשיים "פנימיים"—או את הצורך בהנחת קיומם—וניסה לתאר מחדש כל מה שהשכל הישר מכליל בקטיגוריות של "תהליכים נפשיים" במונחים של תהליכים פיזיים.
3. כתוצאה מכך נסתיימו נסיונותיו להבין תהליכים של שימוש בשפה, בכל רמה שהיא של הבנה, בתוצאות אבסורדיות, מפורשות או מובלעות.